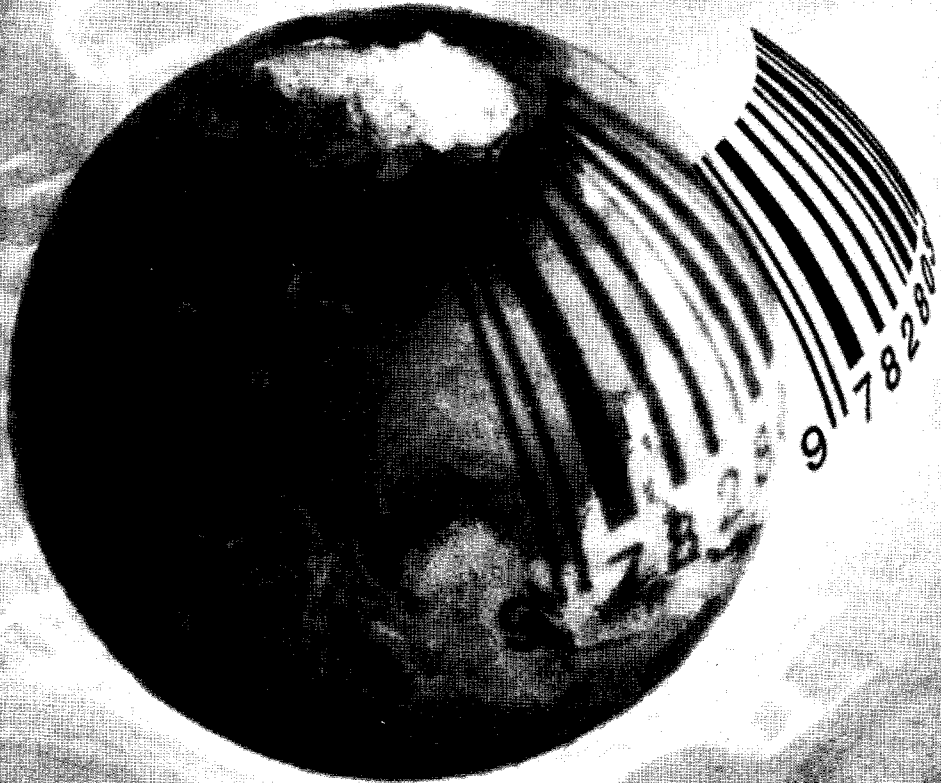

INTERNATIONAL CONFEDERATION OF FREE TRADE UNIONS

ICFTU

THE CHALLENGE OF GLOBALISATION

L A B O U R 2 0 0 0

ICFTU 16th WORLD CONGRESS, BRUSSELS, JUNE 25-29 1996

Het andersglobalisme en de liberaliseringsthese: anders en beter?

Jan-Frederik Abbeeloos, historicus UGent

De andersglobaliseringsbeweging is al tien jaar oud. Sinds de zapatisten in 1994 de ondertekening van de NAFTA-akkoorden verwierpen, is de beweging een hype geworden en globalisering een modewoord. Dit artikel peilt de intellectuele munitie van de beweging met betrekking tot de liberalisering van de internationale handel en kapitaalmarkt. De kritieken worden naast de orthodoxe liberaliseringsthese geplaatst. De bedoeling is een aantal sterke en zwakke punten in de analyse bloot te leggen. Dit met het oog op de verdere uitwerking van de kritieken. De kracht van de beweging schuilt immers in de argumentatie. Iets wat deze maand duidelijk onderstreept werd tijdens het International Colloquium Anti-Globalism van 9 september, georganiseerd te Gent door Amsab-ISG in samenwerking met LALHI en de Stichting Gerrit Kreveld.

Inleiding

Het is al een tijdje rustig rond de andersglobalistische beweging. Elk jaar slaan de harten even sneller tijdens het Wereld Sociaal Forum, maar de traditie van het 'tophopen', waarbij internationale conferenties steevast aanleiding gaven tot massademonstraties, is geluwd. Anno 2005 blijkt dat het succes van de beweging vooral afhankelijk

Affiche van de International Confederation of Free Trade Unions voor het wereldcongres in 1996 (ontwerp: Geluck, Suykens, De Grasse)

was van haar spectaculaire actiemethode en de media-aandacht. De heterogeniteit van de beweging zorgde ervoor dat de militant au fond geen keuze moest maken voor een duidelijk omschreven alternatief. Een outing als andersglobalist leek daarom genuanceerder en gemakkelijker dan een positionering als socialist of marxist. Op korte termijn stond deze ideologische vaagheid borg voor een enorme wervingskracht maar al snel speelde dit gebrek aan identiteit in het nadeel. Zowel ter linker- als ter rechterzijde eisten velen de beweging op. Ook de media creëerden een eigen andersglobalistische beweging en focussten daarbij vooral op de vaak sensationele, maar evenzeer marginale, botsingen tussen betogers en politie. De beweging werd gereduceerd tot romantische rebellie.⁽¹⁾

Ondertussen bleef de boodschap van de beweging vaak onderbelicht of onduidelijk. Deze tekst vat een aantal basiskritieken samen met betrekking tot de liberalisering van de handel en de kapitaalmarkt. De beperkte ruimte zorgt ervoor dat er keuzes moeten gemaakt worden. Om te beginnen vereng ik globalisering tot liberalisering en vallen andere programmapunten van het neoliberalisme, zoals privatisering en deregulering, buiten de analyse - al worden ze niet volledig uit het oog verloren. Strikt genomen zijn dit immers zuiver binnenlandse aangelegenheden, hoewel de maatregelen ook passen binnen het kader van de internationale concurrentie. De manier waarop er geprivatiseerd en gedereguleerd wordt in de wereld lijkt trouwens nogal te verschillen tussen landen, wat een analyse over de uitkomst ervan bemoeilijkt. Liberalisering is echter per definitie een internationaal gegeven waarvan de spelregels in onderling overleg tussen landen bepaald worden binnen de Wereldhandelsorganisatie (WTO). Zodoende is er een bepaald orthodox liberaliseringsdiscours gegroeid waarvan ik de grote lijnen weergeef. De kritieken op dit discours zijn zeer divers. De tekst doet daarom waarschijnlijk ook geen recht aan de intellectuele verscheidenheid binnen de andersglobalistische beweging. Het typeert de andersglobalisten dat ze geen eenduidig alternatief naar voor schuiven, maar dat de diversiteit binnen de beweging op zich al tot programma wordt verheven, en dit als remedie tegen de vermeende 'eenheidsworst van het neoliberalisme'. Toch lopen er rode draden doorheen deze kritieken. Feit is dat er binnen de beweging een zacht tot hard reductionisme heerst waarbij de economische processen binnen de maatschappij als bepalende factor worden gezien voor de opgemerkte sociologische, politicologische, ecologische of psychologische fenomenen. Concreet betekent dit dat de neoliberale globalisering verantwoordelijk wordt geacht voor een hele resem maatschappelijke problemen. Globalisering garandeert toenemende armoede, werkloosheid en ongelijkheid, een ecologische ravage en een democratisch deficit. In een eerste deeltje ga ik dit totaalconcept problematiseren en herdefiniëren in functie van deze uiteenzetting. Aansluitend ga ik de orthodoxe overtuiging dat financiële en handelsliberalisering op zich economische groei en maatschappelijke ontwikkeling meebrengen nuanceren volgens de recepten die in ver-

schillende, al dan niet standaardwerken van het andersglobalisme, worden aangereikt. Wat volgt is uiteraard een persoonlijke verwerking ervan tot een tekst die eerder rechtlijnig wil zijn dan exhaustief. Dit heeft als nadeel dat extremere stemmen in het debat misschien minder aan bod komen en het academisch debat over globalisering ondergeschikt wordt aan het maatschappelijk debat. Het voordeel is dat het 'goddelijk monster' van de andersglobaliseringsbeweging op die manier wel een gezicht en een duidelijker boodschap krijgt. De kritieken zijn dus niet nieuw, deze tekst is op de eerste plaats een uitnodiging om ze uit te breiden, te verdiepen en te verfijnen.

Globalisering, neoliberalisme, kapitalisme, ... what's in a name?

Globalisering blijft een problematisch en onduidelijk modewoord. Deels vloeit dit voort uit het 'totale' karakter van het concept. Het abstracte karakter ervan zet de deur open voor sterk uiteenlopende interpretaties. Belangrijker is dat de inhoud van de term inzet is van een maatschappelijk debat over de wenselijkheid van het beschreven proces. De invulling ervan is zelden onschuldig en verraadt een positionering in het debat. Tot slot wordt globalisering nu eens gezien als de uitkomst van een bepaald historisch proces, dan weer als een historisch nulpunt, de start van en motor achter een nieuwe maatschappelijke realiteit. De globalisering wordt tegelijk gebruikt als beschrijvend, verklarend en normatief totaalconcept.⁽²⁾

Andersglobalisten focussen bijvoorbeeld vaak op de economische essentie van de globalisering. Globalisering kan dan, in de woorden van Joseph Stiglitz, begrepen worden als *"the closer integration of the countries and peoples of the world which has been brought about by the enormous reduction of costs of transportation and communication, and the breaking down of artificial barriers to the flows of goods, services, capital, knowledge, and (to a lesser extent) people across borders."*⁽³⁾ Globalisering valt op die manier inderdaad te verengen tot liberalisering. Een liberalisering die, volgens andersglobalisten, niet de beloofde economische en maatschappelijke vooruitgang oplevert, integendeel. Om de ontwrichtende kracht van de liberalisering, globalisering aan te duiden, wordt niet zelden een staalkaart gemaakt van een hele rits maatschappelijke problemen.⁽⁴⁾ Intellectuele voorgangers zoals Naomi Klein, Noreena Hertz, William Greider of Jaap Kruithof zien een werkelijkheid om zich heen die ze dan globalisering noemen. Er volgt een opsomming van wantoestanden, anekdotische vermeldingen of statistische referenties waarvan uitgegaan wordt dat ze het gevolg zijn van de globalisering. Een dergelijke inductieve methodiek staat haaks op de verkondigde these dat het kapitalisme globalisering impliceert en daarbij ernstige sociale kosten veroorzaakt. Er gaapt met andere woorden soms een kloof tussen de holistische blik van de andersglobalisten bij het situeren van het probleem, de globalisering, en het niveau waarop de 'bewijzen', illustraties gezocht worden die

het verband tussen globalisering en de maatschappelijke kosten moeten staven. Wat is de kracht van de illustraties die deze auteurs aanreiken? Op basis van hoeveel anekdotes of statistische gegevens kan een oorzakelijk verband, zelfs een correlatie met een bepaald maatschappelijk, economisch proces aangeduid worden? Het zijn trouwens niet alleen de andersglobalisten die het bewijs van de oorzaak in het gevolg zoeken. Ook de voorstanders van globalisering, annex liberalisering, hanteren een mix van anekdotische en statistische bewijzen om de correlatie tussen globalisering, groei en welvaart te staven. Zij steunen daarbij in de eerste plaats op de macht van het getal. Zo tonen vaak geciteerde econometrische studies van Jeffrey Sachs en Andrew Warner uit Harvard, David Dollar en Aart Kraay van de Wereldbank en David Romer uit Berkeley aan dat handelsliberalisering 'ontwikkeling' stimuleert. De wiskundige regressievergelijkingen waarop ze hun bevindingen baseren, zijn echter niet waterdicht. Zelfs *The Economist* erkent dat voor elke regressievergelijking die bewijst dat handel groei promoot, de gebruikte variabelen en de beschouwde periode zodanig kunnen aangepast worden dat ze bewijst dat de correlatie onbestaande is.⁽⁵⁾ Academici als Dani Rodrik en Jagdish Bhagwati verwerpen dit soort methodologie dan ook met klem.

Het gevolg is wel dat het causale verband tussen het kapitalisme, de globalisering enerzijds en de waslijst sociale kosten anderzijds onderbelicht blijft. Het verband wordt nog vaak gepuurd uit vertrouwde recepten. Stellen dat het winstprincipe het slechtste in de mens naar boven brengt, blijft een vertrouwd cliché. Of er wordt gefocust op de 'concurrentieloop' binnen het kapitalisme of op het feit dat het systeem tot doel heeft prestaties te belonen in plaats van behoeften te bevredigen. De meest centrale these van de andersglobalisten is de zogenaamde 'race to the bottom'. Die stelt dat de financieel-economische verhoudingen tussen staten hen verplicht tot een wedren op lage belastingen, dalende staatsuitgaven en het achterwege laten van sociale uitkeringen. Het land dat voor kapitaalkrachtigen de beste voorwaarden schept wordt beloond. Hun belangen zijn altijd dezelfde: geringe inflatie, stabiele valutakoersen en zo weinig mogelijk belasting op hun rente-inkomsten. En hoe meer staten afhankelijk worden van de welwillendheid van beleggers, des te meer moeten regeringen een toch al bevoorrechte minderheid begunstigen: bezitters van vermogen.⁽⁶⁾

Vaak wordt speciale aandacht besteed aan de ideologische legitimering en politieke ondersteuning van dit proces. Door te spreken over het neoliberalisme ontmaskeren de critici het schijnbaar natuurlijke proces van globalisering als een gestuurd, politiek project. Daarenboven wordt dit project gehistoriseerd dankzij het voorvoegsel neo. Het geeft aan dat dit discours in grote lijnen een heruitgave is van een bepaald denksysteem uit het verleden. Marx en Engels wisten het immers al in 1848: "*The need of a constantly expanding market for its products chases the bourgeoisie over the whole surface of the globe. It must nestle everywhere, settle everywhere, establish connections everywhere.*"⁽⁷⁾ Verschillende auteurs merken tijdens de 19e eeuw de eerste fase van de globalisering en wijzen, in

navolging van Karl Polanyi, naar de crash van Wall Street en aansluitend daarop de opkomst van het extreem nationalisme tijdens het interbellum om de gevaren van het 19e-eeuwse laissez faire-kapitalisme te onderstrepen.⁽⁸⁾

Toch lijkt er voor vele auteurs wat meer aan de hand te zijn dan een heruitgave van de eind 19e-eeuwse situatie.⁽⁹⁾ Ten eerste opereert het kapitalisme vandaag duidelijk op een grotere schaal. In twintig jaar tijd is het aantal mensen dat leeft onder het kapitalistische productiesysteem van anderhalf tot zes miljard gestegen, wat een enorme nieuwe economische dynamiek creëert. De technologische en communicatieve mogelijkheden zijn eveneens van een andere orde. Ook de multinationalisering heeft een hoge vlucht genomen. In de jaren 1970 waren er maar een paar honderd multinationals. In 1999 telden de Verenigde Naties er ongeveer 63.000. Samen staan ze in voor meer dan twee derde van de totale wereldhandel.⁽¹⁰⁾ Tot slot heeft de globalisering de versterking van supranationale instituties zoals het Internationaal Muntfonds (IMF), de WTO en de Wereldbank gestimuleerd en de opkomst van regionale economische verbanden zoals de EU, de NAFTA of Mercosur in de hand gewerkt. Opmerkelijk hierbij is dat de graad van handelsliberalisering eind 19e eeuw in verschillende landen groter was dan nu, wat de uniciteit van de hedendaagse liberalisering enigszins relativeert.⁽¹¹⁾ Nieuw of niet, de vraag is of de opgemerkte handelsliberalisering meer welvaart en welzijn brengt. Op die vraag gaan we nu dieper in. Gaston Vandewalle wijst er in elk geval op dat het globaliseringsproces de kenmerken van de conjuncturele evolutie grondig heeft gewijzigd en de technologische vooruitgang ongetwijfeld in sterke mate in de hand heeft gewerkt, maar een permanente hoogconjunctuur heeft het voorlopig noch in de traditionele noch in de nieuwe industrielanden teweeggebracht.⁽¹²⁾

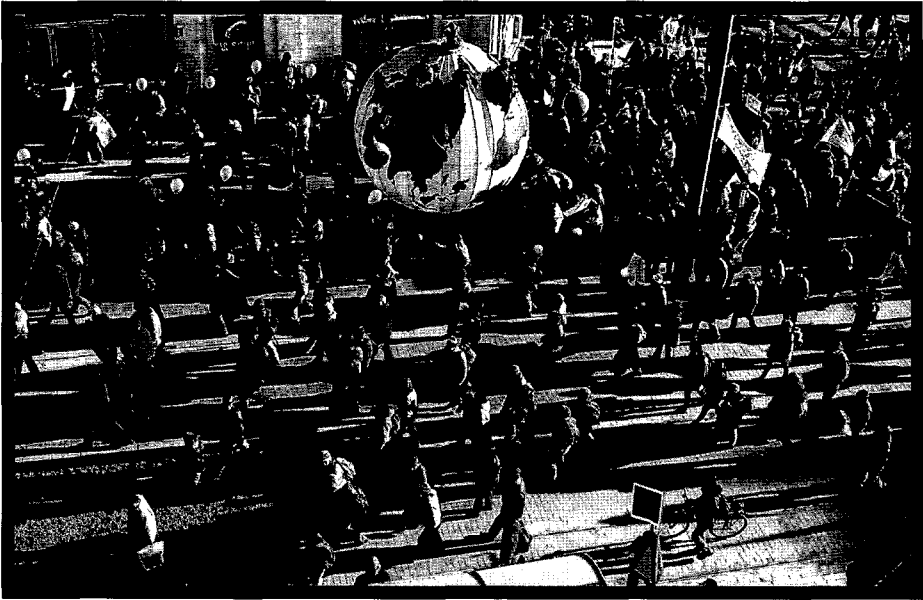
Liberaliseren die handel: waar ligt de grens?

De theorie is alombekend. Het absolute kostenvoordeel van Adam Smith, maar nog meer het comparatieve kostenvoordeel van David Ricardo verklaarden al in de 18e eeuw hoe internationale handel de welvaart van alle handelspartners kan verhogen. Spontane specialisering is het devies. Beide denkers steunden daarbij op bediscussieerbare hypothesen zoals perfecte concurrentie, gelijkheid tussen kosten en prijzen en een afwezigheid van schaalvoordelen. Ook het modernere Heckscher-Ohlin-theorema steunt op een rits sterke veronderstellingen. Zo worden de consumenten in de beschouwde landen gelijke preferenties toegekend, worden er geen schaalopbrengsten verondersteld, beschikken die landen over dezelfde technologie, heerst er perfecte concurrentie op de goederen- en factormarkten en worden er geen transportkosten of handelsbarrières verondersteld. Een en ander maakt het model beheersbaar, maar de vraag is of dit nog veel te maken heeft met de economische realiteit.⁽¹³⁾

Binnen de economische wetenschap is men zich ook bewust van deze tekortkomingen. Nieuwe paradigma proberen sinds de jaren 1960 en 1970 technologieverschillen en schaalvoordelen in de theorie in te brengen en een grotere rol toe te schrijven aan de multinationalisering en de vraagzijde van de economie. Andersglobalisten hebben meestal nog maar zelden gehoord van de imitatie-gaptheorie van Posner, de productiecyclustheorie van Vernon, de opmerkingen omtrent de vraagstructuur van Linder of de modelmatige aanpassingen in functie van monopolistische concurrentie of oligopolievorming. Dat is spijtig, want het is interessant om te zien hoe deze theoretische verfijningen een grote mate van onzekerheid meebrengen. Schaalvoordelen zorgen ervoor dat productspecialisatie bij internationale handel minder neutraal wordt. Specialisatie in het ene product kan een hoger welvaartseffect opleveren dan specialisatie in het andere, wat kan resulteren in een internationaal handelsevenwicht dat voor een land ongunstiger is dan het autarkische evenwicht. Het is dan niet meer mogelijk zonder meer de vrijhandel te verdedigen. Protectie of autarkie kan dan economisch rationeel worden.⁽¹⁴⁾ Met andere woorden: wie de theorie consequent doordenkt en verfijnt op basis van meer reële veronderstellingen komt alvast tot de vaststelling dat protectionisme een zinvolle economische keuze kan zijn.

De meest reële veronderstelling over de vrije markt is trouwens dat ze niet bestaat. Het is vooral frappant hoe politici het discours van de liberalisering in woorden volgen maar ondertussen de grenzen zorgvuldig afsluiten. De bananen- en luchtvaartoorlog tussen de VS en Europa zijn twee bekende voorbeelden. Voorstanders van de globalisering grijpen de onvrijheid van de markt aan om juist méér deregulering te bepleiten. Zij wijzen erop dat de voordelen van vrijhandel nog niet aan de oppervlakte zijn gekomen net omdat de handel nog niet volledig vrij is.⁽¹⁵⁾ Zij schieten met scherp op de Europese landbouwsubsidies en andere vormen van handelsbelemmeringen en gaan ervan uit dat de handel uiteindelijk vrijer kan worden. In afwachting kan een verdere integratie in de wereldmarkt geen kwaad. Niet alle andersglobalisten zijn dit discours ongenegen. Ook zij verwerpen de protectionistische houding en de dumpingmaatregelen van de kernlanden ten opzichte van de ontwikkelingslanden. Zij zijn wel sceptischer over de politieke wil om hier iets te verhelpen.

Het grootste deel van de andersglobalistische beweging gelooft echter niet in de vlucht vooruit van het liberalisme. Zelfs al zou een doorgedreven liberalisering politiek mogelijk zijn, wenselijk is ze allerminst. Economische groei is één ding, maar in hoeverre stimuleert handelsliberalisering ondertussen ook geen ongelijkheid en werkloosheid? Critici betogen dat grotere marktintegratie niet alleen ongelijkheden binnen landen creëert, maar ook tussen landen. Er kan dan immers een verdeling optreden tussen kernlanden en periferie waarbij de groei van de eerste gerealiseerd wordt ten koste van de tweede.⁽¹⁶⁾ Het comparatieve voordeel van de economisch zwakkere verandert binnen de reële bestaande vrije markteconomie al snel in een comparatief na-

Sfeerbeeld van de antiglobalistenbetoging naar aanleiding van de Eurotop in Laken, Brussel, 14 januari 2001 (foto Bart Dewaele)

deel ten gevolge van negatieve handelsvoorwaarden. De ontwikkelende landen aanvaardden het liberaliseringsdiscours daarom steeds minder. Symptomatisch was het falen van de onderhandelingsronde binnen de WTO in 2003 te Cancun. Een groep van 22 relatief grote ontwikkelingslanden waaronder China, Zuid-Afrika en Brazilië vroegen, in navolging van de 'ontwikkelingsronde' van Doha, de afschaffing van de landbouwsubsidies en de erkenning van de speciale behandeling waar ontwikkelingslanden binnen de WTO recht op hebben. Hoewel de partners uiteenlopende belangen hadden, kregen ze de steun van een brede coalitie van 70 ontwikkelingslanden. Ze bundelden de krachten om de onderhandelingen binnen de WTO in hun voordeel te keren. Het resultaat was dat voorzitter Mexico besloot dat er geen akkoord in zat in verband met een verdere liberalisering van de handel. De top werd zonder slottekst afgesloten, wat afwisselend als een overwinning of een verlies voor de ontwikkelingslanden gezien werd.

De meest radicale stemmen pleiten voor een bepaalde vorm van nationale of regionale protectie. Hun vraag is gericht op twee pijlers. Eén: binnen de primaire sector wordt er gepleit voor voedselsoevereiniteit en moet de thuismarkt voorrang krijgen, twee: er moet ook een mate van industriële protectie mogelijk zijn. De voedselsoevereiniteit: hoewel een groot deel van de internationale boerenfederaties, zoals Via Cam-

pesina, gewonnen is voor de afschaffing van de exportsubsidies in de kernlanden, moet het debat voor de afschaffing van de landbouwsubsidies omzichtig gevoerd worden. Veel ontwikkelingslanden krijgen nu al preferentiële toegang tot westerse markten, dit in schril contrast met de handelsbeperkingen tussen ontwikkelingslanden onderling. Een pure liberalisering zou de landen uit de periferie vooral opzadelen met een gigantisch concurrentienadeel. De wereldprijzen zouden dan ook vermoedelijk niet lang stijgen, zoals gehoopt wordt door zuiderse producenten. De prijs zou blijvend gezet worden door sterke export uit onder meer Australië, Nieuw-Zeeland en rijkere ontwikkelingslanden zoals Brazilië en Thailand.⁽¹⁷⁾ De betere strategie is het bepalen van een adequate subsidiëring zowel binnen de periferie als binnen de kernlanden, waarbij er voorrang gegeven wordt aan het realiseren van voedselsoevereiniteit in plaats van overproductie. Europa begon net om die reden in de jaren 1950 met landbouwsubsidies, vooraleer een structurele overproductie te financieren. Steunpijler bij het realiseren van voedselsoevereiniteit moet ook een gedegen landherverdeling zijn. In rijke gebieden zoals de VS, Japan, Zuid-Korea, Taiwan en tot voor kort ook in Europa merken we vooral stevige familiebedrijven op en geen massaal grootgrondbezit. Terwijl Latijns-Amerika er maar niet in slaagt het immense probleem van het grootgrondbezit aan te pakken met een geslaagde landverdeling, is dat in Taiwan én in Zuid-Korea al lang een feit. Dat de landbouwsector in al deze geïndustrialiseerde regio's nooit werd geliberaliseerd, wordt al te vaak vergeten. Alle rijke landen zweren bij een eigen landbouweconomie.⁽¹⁸⁾

De liberaliseringsdiscussie woedt, zoals gezegd, ook met betrekking tot de secundaire sector. Stellen dat een land pas succesvol kan liberaliseren wanneer het sterk genoeg staat, zoals de 'infant-industriehypothese' voorstelt, is erkennen dat de economische verhoudingen binnen de internationale handel vooral machtsverhoudingen weerspiegelen. Men betoogt volgens dit model dat perifere landen moeten toegelaten worden om zich beter te wapenen in die internationale strijd. Wie een pleidooi houdt voor onmiddellijke liberalisering, ontkent vaak dit machtsconcept en ontzegt de periferie een gunstige startpositie in de internationale handelstrafiek. De derde weg bestaat erin te pleiten voor een thuismarkeconomie die niet in eerste instantie tot doel heeft te produceren met het oog op internationale handel. Het alternatief produceert vooral voor de binnenlandse vraag en haalt daar ook de investeringsmiddelen. Dit laat toe met lagere groeistrategieën te werken die het milieu respecteren. Liever een lagere, stabiele economische groei, dan een hogere, destabiliserende groei: "*Une société de décroissance fondée sur la qualité plutôt que sur la quantité, sur la coopération plutôt que la compétition, [...] se donnant la justice sociale comme objectif.*"⁽¹⁹⁾ We moeten, om sociale en ecologische redenen, op termijn komen tot een economie die ook zonder groei functioneert. Niet het najagen van ongelijk verdeelde groei moet primeren, maar de bevrediging van de werkelijke behoefte van de mensen en het bereiken van eco-efficiëntie in plaats van markt-

efficiëntie. Mooie slagzinnen allemaal, maar de vraag rijst dan wie gaat bepalen welke behoeften relevant zijn en welke niet. Wat kan sociaal en ecologisch efficiënt genoemd worden? De preferentiestructuur van een groot deel van de wereldbevolking is een pak minder bescheiden geworden, ook in armere gebieden, doordat deze geüniformiseerd geraakt op maat van de rijkere landen. Binnen ontwikkelingslanden wordt dit discours ook vaak (mis)begrepen als een weigering om perifere landen de rijkdom uit de kern te gunnen. Voorlopig zal de boodschap van de 'negativiteit van groei' daarom niet meteen het dominante discours worden, zowel binnen de orthodoxe economie als binnen de andersglobalistische beweging. Ondertussen blijft het dansen op een slappe koord. Wanneer betoogd wordt dat een bepaalde industrie concurrerend zou kunnen worden als deze eerst kan groeien achter barrières, brengen de meeste economen daartegen in dat de kindertijd van een industrie veel efficiënter gefinancierd kan worden door langetermijnleners dan door gevangen consumenten. Deze zouden ook niet vragen om de eindeloze voortzetting van verzwakkende winstgevende importbarrières, zoals beschermende industrieën al te vaak doen. Algemener: hoe kan je een economie afschermen zonder belangenvermenging, zonder verlammeende bureaucrativering en zonder uit te monden in ongezond protectionisme? Zelfs het vrij beschermende succesrecept van de Aziatische tijgers (grondherverdeling, afschermen van de landbouw, importquota en exportsubsidie) lukte bij de gratie van hun handelspartners die hun markten net niet afschermden. Daar waar het belang van de lokale voedselproductie algemeen wordt erkend, roept het beschermen van de binnenlandse industrie om al deze redenen meer verzet op. Feit is dat in beide gevallen de verantwoordelijkheid voor het welslagen van het economische project ontnomen wordt aan de markt, en duidelijker gegeven wordt aan de politiek, in regionaal of nationaal perspectief. Critici trekken daarbij de efficiëntie van planning en de integriteit van de planners in twijfel. Deze zijn immers beïnvloedbaar en omkoopbaar in tegenstelling tot dé 'markt'. We gaan er echter van uit dat de planners afzetbaar en verkiesbaar zijn, en dit eveneens in tegenstelling tot de anoniemere krachten die de markt bepalen.

Liberalisering, werkloosheid en flexibilisering

In het debat rond vrijhandel wordt vaak betoogd dat globalisering werkloosheid creëert. In België bijvoorbeeld verdwijnen ongeveer tienduizend banen per jaar in de industriële sector. De oorzaken van deze spectaculaire teloorgang in de tewerkstelling kunnen volgens Paul De Grauwe samengevat worden in twee woorden: *productiviteit* en *globalisering*.⁽²⁰⁾ De technologische evolutie geeft aanleiding tot ongekende productiviteitsverbeteringen in de industrie. Globalisering zorgt ervoor dat grote delen van de industrie gedelokaliseerd worden naar gebieden met goedkopere, lager geschoolde

**3-7 Dec 1990
Alert for Action**

For fair trade and sustainable development

Voor een eerlijke handel en een duurzame ontwikkeling

Pour un commerce plus juste et un développement durable

INFO

International : c/o GRESEA 32-2-219.70.76

Wallonie : c/o CNCD 02/218.47.27

Vlaanderen : c/o NCOS 02/539.26.20

France : c/o Agir Ici (1) 40.35.07.00

Échelle 1/20000000 - Densité 1/1000000 - Mappage par norme CIE/AAI, 74, Rue de la Calonne - 1000 Bruxelles 02/511.87.03

*Gattastrophe! Affiche van het Nationaal Centrum voor
Ontwikkelingssamenwerking voor eerlijke wereldhandel, 1990*

arbeid en naar landen die minder strenge milieunormen hanteren. Net zoals in Duitsland, Frankrijk en de VS zullen deze factoren druk blijven leggen op de tewerkstellingsgraad in de industriële sector. Regeringen reageren vaak machteloos en hebben als enige remedie een verlaging van de loonlasten. Ondertussen komen volgens de anders-globalisten arbeiders uit de geïndustrialiseerde landen meer en meer zonder werk te zitten en staan hun lonen onder druk, terwijl hun collega's uit lageloonlanden zowel fysiek als loonmatig uitgebuit worden, ter meerdere eer en glorie van de ondernemer die zijn productiekosten heeft kunnen verlagen. Laten we even de validiteit van deze redenering onderzoeken.

Ik vertrek van het Belgische voorbeeld. De positie van de arbeider staat inderdaad meer en meer onder druk. In België zullen er steeds minder mensen tewerkgesteld worden in de industrie, en de toegevoegde waarde van deze sector zal, ondanks de verhoogde productiviteit, een steeds kleiner deel uitmaken van de totale toegevoegde waarde. Deze perspectieven voor de industrie hebben zich in het verleden op een gelijkaardige wijze voorgedaan in de landbouw. Daarbij heeft, opnieuw volgens De Grauwe, de groei van de tewerkstelling in de dienstensector sinds 1974 het verlies aan banen in de industrie volledig gecompenseerd. Er is dus eerder sprake van een herstructurering van het menselijk kapitaal dan van een uitstoot ervan. Daarmee is niet gezegd dat deze herstructurering zonder sociale en psychologische druk gaat of dat iedereen zomaar kan doorstromen naar de tertiaire sector. Alleen hoeft de teloorgang van de industrie niet meteen een schare werklozen tot gevolg te hebben. Maar de jobs die gecreëerd worden, zijn wel niet de meest stabiele. Jaarlijks groeit het aandeel interimarbeid en deeltijds werk. Daarenboven groeit de inkomensongelijkheid doordat de vraag naar relatief geschoolde arbeid stijgt ten opzichte van de vraag naar laaggeschoolde arbeid, die het voorwerp is van 'outsourcing'. De jobmarkt in de geïndustrialiseerde landen hoeft dus niet drastisch te krimpen, hoewel de werkloosheidscijfers erg hoog liggen en hij beheerst wordt door een logica van flexibilisering, rationalisering en loonmatiging.

Het loon van de arbeiders in de ontwikkelingslanden ligt ongetwijfeld lager dan dat van hun collega's in de kernlanden, maar voor veel mensen in de ontwikkelingslanden is werken in een fabriek te verkiezen boven een bestaan op het platteland. Nochtans, het grote arbeidsaanbod dat uit de primaire sector wordt gestoten, drukt de lonen in de industrie. Daarenboven wordt de koopkracht verder gedrukt doordat regeringen in perifere landen het minimumloon uitspelen als troef binnen de internationale concurrentie. Wanneer dat minimumloon abnormaal laag ligt, is het als producent niet moeilijk om meer te bieden. Deze strategie wordt bijvoorbeeld in Centraal-Amerika gevolgd uit vrees om het enige concurrentieel voordeel dat deze landen bezitten aan China te verliezen. De visie wordt gedeeld door de WTO die in 1999 El Salvador nog opdroeg de minimumlonen te verlagen omdat deze anders een feitelijke handelsbarrière zouden worden. Toenmalig voorzitter Michael Moore was formeel over de aanbeveling: "World

standards must come down to the same level, before we can start building them up to a decent global level."⁽²¹⁾ Daarnaast worden ook arbeidsnormen wettelijk 'versoepeld' om investeringen aan te trekken. De exportverwerkende zones in Midden-Amerika zijn hiervan de duidelijkste en schrijnendste voorbeelden. Alle wantoestanden ten spijt wordt er immers gehoopt dat liberalisering, privatisering en het creëren van macrostabiliteit 'in the longer run' een klimaat zullen scheppen dat investeringen uit het buitenland aantrekt. Jeffrey Sachs, econoom van Harvard is heel duidelijk: *"Ik maak me er eerder zorgen over dat er te weinig werkplaatsen zijn waar mensen worden uitgebuit dan te veel. [...] Juist deze banen waren voor Singapore en Hong Kong de eerste stappen naar welvaart en deze banen moeten ook in Afrika ontstaan om de bevolking te helpen aan de slopende armoede van het platteland te ontkomen."*⁽²²⁾ De vraag is echter of de beloofde spillover-effecten gerealiseerd worden. Vrijhandelszones of exportverwerkende zones werken volgens hun eigen agenda en de rest van de omgeving profiteert er meestal maar matig van. Buitenlandse investeringen hebben zelden tot doel om een land als geheel te ontwikkelen. Wanneer de overgangstechnologie niet aansluit bij de ontwikkelingsbehoefte van een land en de gevestigde productie er alleen is wegens de lage lonen en de werkdiscipline, genereren deze geïsoleerde enclaves een gering of zero overdrachteffect.⁽²³⁾ Daarenboven kan de lokale nijverheid bij gebrek aan concurrentieregelingen vaak niet op tegen de financiële en technologische kracht van de multinationale ondernemingen, die na een korte concurrentieslag snel een de facto monopoliepositie bekleden, waardoor de verhoopde daling van de prijzen kan uitblijven. Ook het consumentenvoordeel is dus niet gegeven.

Wat kunnen we nu concluderen? Er zijn bewijzen dat de globale marktintegratie toch enige rol speelt in de geconstateerde, groeiende inkomensongelijkheid.⁽²⁴⁾ Ten eerste kwam de divergentie eenmaal samen met de neoliberale globalisering op gang vanaf de jaren 1970. Ten tweede blijken de lonen in exportgeoriënteerde sectoren in de kernlanden (die op hooggeschoolde arbeid steunen) sterker te stijgen dan de lonen binnen sectoren uit die landen die moeten concurreren met buitenlandse import (en steunen op lager geschoolde arbeid), zowel in de dienstensector als in de industrie. Er moet echter onderstreept worden dat de invloed van de globalisering op de jobmarkt nooit rechtstreeks is, maar steeds gekanaliseerd wordt door de politieke machthebbers zowel in de kernlanden als binnen de periferie. Uit het voorgaande blijkt dat de regeringen in ontwikkelingslanden voor een deel verantwoordelijk zijn voor de lage lonen en slechte arbeidsomstandigheden in hun land. Zij verschuilen zich echter achter het argument dat ze in de mondiale ratrace geen andere keuze hebben. Ze moeten immers vermijden dat de multinationale ondernemingen (MNO) in hun constante pogingen om de kosten te drukken, de broodnodige investeringen elders plaatsen. Deze race to the bottom wordt ook geconstateerd in de industrielanden, waar de arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden eveneens onder sterkere druk komen te staan. Het valt te begrijpen dat regeringsleiders uit perifere gebieden deze logica volgen, aangezien zij

Antiglobalistenbetoging, Brussel, 14 januari 2001 (foto Bart Dewaele)

inderdaad aantrekkelijk lijken te zijn voor arbeidsintensieve sectoren wegens de vermelde concurrentiële 'voordelen'. De regeringen uit de industrielanden ontlopen echter hun verantwoordelijkheid wanneer zij zich verschuilen achter de 'delokaliserende lokroep uit het Zuiden' om hun onmacht aan te kaarten.

Het punt is dat de delokalisering van arbeid naar de (semi)periferie een relatief beperkt fenomeen is. Een eerste belangrijke opmerking is dat de buitenlandse directe investeringen (BDI) vooral binnen verschillende ontwikkelde landen onderling gebeuren. Er vloeit relatief weinig kapitaal naar de ontwikkelingslanden. De meeste handel gebeurt tussen landen die geen grote kosten of loonverschillen vertonen. De grootste handelspartner van Amerika is Canada. Meer dan de helft van de export van Frankrijk, Duitsland en Italië gaat naar andere landen van de Europese Unie. Ten tweede: de directe investeringen in ontwikkelingslanden gebeuren vooral voor de verwerking van grondstoffen, opbouw van dienstverlenende bedrijven zoals hotels of banken of voor overname van het bestaande productieapparaat via fusies en hebben weinig van doen met verplaatsing van werkgelegenheid.⁽²⁵⁾ De geconstateerde werkloosheid is dan vooral een gevolg van de productiviteitsstijging die uitgelokt wordt door de groeiende concurrentie tussen de OESO-landen en ondersteund wordt door een streven naar steeds grotere technische efficiëntie. De automatisering van de productie is een ouder

fenomeen dan de globalisering, maar een deel van het neoliberale programma bestaat er net in om de technische efficiëntie steeds omhoog te duwen. Conclusie: niet de goedkope arbeidskrachten in het Zuiden en het Oosten lokken werkloosheid en loonberd uit. Ze zijn hoogstens het smeermiddel om de spiraal van rationalisering en daling van de arbeidskosten binnen de OESO-wereld op gang te houden.

Liberalisering van de kapitaalmarkt en de politieke utopie van de Tobin Tax

Opnieuw laat de economische orthodoxie weinig twijfel bestaan over de potentiële voordelen van een geliberaliseerde kapitaalmarkt. Die laat toe dat de beschikbare middelen over de grenzen heen verzameld en geïnvesteerd kunnen worden. Een land in crisis kan gemakkelijker lenen bij het buitenland en moet zo de binnenlandse rente niet scherp optrekken. Vooral kleine, open economieën profiteren op deze manier van een vrije kapitaalmarkt. De grilligheid van de markt heeft als bijkomend voordeel dat zij de verantwoordelijkheid van de politici aanscherpt omdat hun economische prestaties steeds door de financiële markt beoordeeld worden.

De vraag is echter of het oordeel van de kapitaalmarkt altijd zo feilloos is. Vanuit een kuddementaliteit kan er nogal eens teveel geld in een schijnbaar lucratieve economie gestort worden. Jarenlang ging er kapitaal naar de markten van de Aziatische tijgers (Thailand, Singapore, Maleisië en Zuid-Korea). Eens de markt een probleem vermoedde met de aflossingen van de leningen en het rendement van de projecten, trokken de beleggers hun geld terug. Waar er in 1996 nog een instroom was van 93 miljard dollar in deze landen, noteren we in 1997 een uitstroom van 105 miljard dollar.⁽²⁶⁾ Goede kapitaalmarkten zijn hét kenmerk van het kapitalisme, maar nergens zijn de verschillen tussen ontwikkelde en minder ontwikkelde landen groter dan op het gebied van kapitaalmarkten. Terwijl de hoogontwikkelde industrielanden met hun verfijnde instellingen harde lessen leerden van de financiële deregulering, werd dit proces opgedrongen aan landen die er slecht waren voor uitgerust. De opgemerkte crisissen van de laatste jaren hadden duidelijk binnenlandse redenen die te maken hebben met ondeugdelijk bestuur. Maar dit hoefde niet noodzakelijk tot een crisis te leiden in afwezigheid van een geliberaliseerde kapitaalmarkt waarbij de terugtrekking van beleggers vaak een 'self fulfilling prophecy' wordt.⁽²⁷⁾ De risico's die dergelijke geldstromen meebrengen, maken het daarom zelfs minder aantrekkelijk om langetermijninvesteringen te plaatsen in een ontwikkelingsland.

Vanuit het besef dat geliberaliseerde kapitaalmarkten instabiliteit meebrengen, gaan er stemmen op om die liberalisering terug te dringen. Het invoeren van kapitaalrestricties lijkt vandaag een brug te ver en brengt altijd problemen van allocatie met zich. Daarom focust de andersglobalistische beweging in hoofdzaak op het beperken van speculatieve transacties en vooral op de excessieve omzet op de wisselmarkten, die

zestig maal groter is dan noodzakelijk om de internationale handel te financieren. Omdat het merendeel van deze acties speculatief van aard is, dienen deze volgens de andersglobalisten geen enkel sociaal doel. Het voornaamste wapen om die speculatie in te dijken is volgens hen de Tobin Tax. In 1978 stelde James Tobin een kleine belasting van 0,1 % voor op valutatransacties. Die belasting zou wat 'zand in de machine' van de destabiliserende, financiële speculatie strooien. De taks was laag genoeg om financiële handelsstromen en buitenlandse directe investeringen niet te hinderen, maar hoog genoeg om de speculanten af te schrikken die, door het veelvuldige in- en uitreden op de beurs, meermaals de heffing dienden te betalen. Tobin wenste met zijn idee de volatiliteit te stabiliseren waardoor de wisselkoers meer de fundamentele waarden van de economie zou weerspiegelen, eerder dan gedreven te worden door kortetermijnverwachtingen en risico's. Staten zouden dan weer een vrijere fiscale en monetaire politiek kunnen voeren zonder de hete adem en het directe en strenge oordeel van de speculatiemarkt te vrezen. Centrale banken zouden ook kleinere reserves nodig hebben. De taks werd ook ethisch onderbouwd. Hij ging immers in tegen het credo van 'private winsten en gesocialiseerde kosten'. Speculanten moesten preventief bijdragen in het opvangen van de crisissen die ze door hun collectief gedrag veroorzaakten. De andersglobalistische beweging bouwde voort op deze ethische component en koppelde het idee van een mondiale herverdeling aan de taks. De opbrengsten ervan zouden immers kunnen dienen als steunfonds voor ontwikkelingslanden.

Waarom is zo'n fantastisch concept nog niet wereldwijd ingevoerd? Meestal wordt de taks om drie redenen verworpen. Ten eerste wordt er volgens een fundamentalistische marktlogica al snel allergisch gereageerd op de gedachte dat men zou tussenkomen op de kapitaalmarkt. Ten tweede kunnen landen elkaar met de vinger wijzen. De redenering luidt dan dat wie de taks invoert zichzelf in het vlees snijdt zolang andere landen niet volgen. Ten derde verschuilen tegenstanders zich vaak achter de technische onhaalbaarheid van het concept. Hoewel er over de technische haalbaarheid van een belasting op speculatie eigenlijk weinig discussie kan zijn.⁽²⁸⁾ Het technische argument laat ik hier dan ook voor wat het is. De implementatie van de taks is voornamelijk een politiek probleem. Onder druk van de andersglobalistische beweging zijn verschillende landen overgegaan tot de studie van de problematiek. In Frankrijk, Canada en Finland ligt het thema al langer op de politieke tafel. In Groot-Brittannië is er een begin gemaakt met het debat. Voornamelijk België speelt een voortrekkersrol. In 2000 werd er binnen de senaat een onderzoeksc commissie opgericht die de taks moest bestuderen. In 2002 werd er al een wetsvoorstel ingediend om de flexibeler Spahn taks te heffen. In maart 2004 ging er opnieuw een commissie Globalisering van start. De politieke onwil is dus niet algemeen. Toch blijven de opgesomde landen uitzonderingen. Algemeen heerst er een afkeer van de belasting. Een afkeer die, het moet gezegd, gevoed wordt door de financiële lobby. Zolang deze baat heeft bij het gedereguleerde systeem zal die

Antiglobalistenbetoging, Brussel, 14 januari 2001 (foto Bart Dewaele)

houding ook niet veranderen. De troost van de geschiedenis is dat niets eeuwig is, hoe sterk de ‘pensée unique’ nu nog kan zijn. Dit betekent ook niet dat het idee zomaar moet losgelaten worden. Er dient immers onderstreept te worden dat de deelname van alle landen géén noodzakelijke voorwaarde is voor het succes van de taks. Heikki Patomäki suggereert dat de taks geïntroduceerd zou worden door de Europese Unie of enkele gelijkgestemde landen die zouden optreden als internationale avant-garde.⁽²⁹⁾ Via een internationale Tobin Taks Organisatie zou de taks gedirigeerd worden en de inkomsten ervan beheerd en verdeeld. Dirk Van der Maelen wijst erop dat het fiscaal mechanisme uit het huidige wetsvoorstel is gebaseerd op de Europese BTW-richtlijn die internationaal erkend wordt als een moderne en efficiënte fiscale heffing die intussen is overgenomen door 80 landen.⁽³⁰⁾ Daardoor wordt de taks makkelijker exporteerbaar. De vraag blijft dus of er politieke wil is om bovenstaande projecten te realiseren.

Conclusie: de munitie schiet niet altijd even scherp

In deze tekst probeerde ik aan te geven welke de voornaamste grieven zijn van de andersglobalistische beweging met betrekking tot de liberalisering van handel en ka-

pitaal. Ik schets ze even kort. De beweging heeft het niet zozeer gemunt op de wereldhandel, als wel op de manier waarop die nu gebeurt. Bij de opening van de markten moeten zwakke economieën een manoeuvreerruimte voor zichzelf kunnen behouden. De aandacht moet vooral gaan naar de bediening van de thuismarkt, zowel binnen de primaire als de secundaire sector. De financiële speculatie die de wereld economie beheerst moet ingeperkt worden. Bij het nader bekijken van de band tussen liberalisering en flexibilisering binnen de kernlanden, bleek dat globalisering hierin slechts een onrechtstreekse verantwoordelijke is. Het is het discours waarachter politici zich verbergen om neoliberale maatregelen zoals loonmatiging en flexibilisering door te voeren. De race to the bottom wordt gevoerd met de internationale concurrentiepositie als inzet. Nochtans blijkt die internationale concurrentie zich vooral tussen de OESO-landen te situeren. De periferie profiteert te weinig van de globalisering om de kern veel pijn te bezorgen.

Uit deze bijdrage blijkt ook dat veel kritieken redelijk ruw en onafgewerkt zijn. Dat ligt niet alleen aan het feit dat ze hier niet in extenso behandeld konden worden. Feit is dat de literatuur zozeer focust op de bekende anekdotische en statistische bewijzen dat het niet altijd eenvoudig is om originele geluiden te horen of analyses te vinden die dieper graven. De andersglobalistische bijbels zijn al te vaak oefeningen in herhaling. De heterogeniteit van de beweging en haar huiver om een andersglobalistische doctrine uit te dokteren zijn hier niet vreemd aan. Daarenboven bedient de andersglobalistische literatuur zich van een andere taal dan de economische wetenschap. Deze laatste maakt meer gebruik van de wiskunde en de statistiek en zoekt het bewijs liever in de regressievergelijking dan in de anekdote. Het bracht een aantal Franse kritische studenten ertoe om te ijveren voor een niet-autistische economie die zich minder zou blindstaren op de wiskunde en de modelmatige theorie en zou terugkeren naar de werkelijke wereld. Dit is een essentiële kritiek die moet toelaten dat de theoretische bagage van de andersglobalisten minder amateuristisch lijkt ten opzichte van het wiskundige geweld binnen de economische wereld.

De kritieken van de beweging worden immers te snel door de orthodoxie verworpen of zelfs genegeerd. Dat is spijtig aangezien de globalisering zoals ze beschreven wordt ook zou kunnen zorgen voor een paradigmawissel binnen de economische wetenschap, een paradigmawissel waarop de andersglobalisten invloed kunnen hebben. Globalisering en de kritieken erop betekenen een uitdaging voor de internationale economie. De grote methodologische vraagstukken binnen de discipline wijzigen al sinds de jaren 1990. De rol van het empirische bewijs, de theoretische voorspelling en de politieke component binnen de economie staan ter discussie. De politisering van de economie komt weer op door de vraag naar de rol van de staat binnen de globalisering. Welke macht heeft hij nog en in hoeverre blijft het zinvol om over internationale economie te spreken? Evolueren we niet eerder naar een interregionale economie

waarbij de mobiliteit van handel en kapitaal voor ongelijke ontwikkeling zorgt tussen en binnen landen, waardoor vooral bepaalde regio's profiteren van de neoliberale globalisering? ⁽³¹⁾ In hoeverre zijn staten geen cartografische illusies geworden? Het meest nog zet de globalisering de overtuiging onder druk dat de economie een proces is op weg naar een bepaald evenwicht. De eerste aanzetten zijn bijvoorbeeld intussen gegeven om het systeem in de chaos van de monetaire economie te ontdekken aan de hand van de inzichten van de chaostheorie. ⁽³²⁾

Ondertussen blijft de andersglobalistische beweging alleen al relevant door haar loutere bestaan. Ze herinnert er steeds aan dat een ideeënstrijd nooit gestreden is, hoezeer het einde ervan ook al geproclameerd werd. Ze doorbreekt de pensée unique en wakkert de utopische drift aan die de linkse beweging in de nasleep van de ondergang van het communisme en het strijdsocialisme had verloren. Het is mijn mening dat de beweging moet blijven de economische analyse maken om zichzelf te nuanceren en sterker te staan in het (academische) debat. De harten worden misschien wel veroverd op straat maar het intellectuele debat rust op de kracht van het argument en de analyse. Het dossier van de andersglobalisten is sterk, maar kan ongetwijfeld nog sterker.

Hoewel deze tekst in grote mate bestaande literatuur samenvat, zijn de eindnoten bewust beperkt gehouden. Wie zicht wil krijgen op de relevante literatuur rond globalisering en de kritieken erop verwijs ik naar de oriënterende bibliografie in het verzamelwerk van Bart De Schutter en Johan Pas. B. DE SCHUTTER & J. PAS (red.), *About Globalisation*, Brussel: VUB University Press, 2004, p. 319-340.

- (1) W.L. BENNET, V.W. PICKARD, e.a., Managing the Public Sphere: Journalistic Construction of the Great Globalization Debate. In: *Journal of Communication*, 54(2004)3, p. 437-455.
- (2) In wat volgt stel ik, in de geest van nogal wat economisch geïnspireerde andersglobalistische werken, globalisering gelijk aan neoliberalisering. Het omschrijft het debat en vermijdt een definitieslag rond de term globalisering. Voor wie dieper wil graven, de theoretische problematiek rond het concept wordt scherpgesteld door Justin Rosenberg. In zijn recent verschenen boek *The Follies of Globalisation Theory* problematiseert hij het verklarende karakter van de term globalisering bij theoretici zoals Jan Aart Scholte, Rob Walker en Anthony Giddens. J. ROSENBERG, *The Follies of Globalisation Theory*, London: Verso, 2002, 205 p.
- (3) J. STIGLITZ, *Globalization and its Discontents*, New York: W.W. Norton, 2002, p. 9.
- (4) De Franse cultuursocioloog Pierre Bourdieu vatte het economisch reductionisme als volgt samen: "De gevolgen van een politiek die uitsluitend gericht is op economische evenwichten (in de strikte betekenis van het woord) zijn veelomvattend: sociale en psychologische stress, werkloosheid, ziekte, delinquentie, gebruik van drugs of alcohol, armoede, wat dan weer leidt tot ressentiment, racisme en politieke desinteresse." Geciteerd in: I. RAMONET, *Globalisering en chaos*, Antwerpen: Houtekiet, 1997, p. 31.
- (5) *The Economist*, 27/09/2001.
- (6) H.P. MARTIN en H. SCHUMANN, *Globalisering. De wereld in verval*, Rijswijk: Elmar, 1997, p. 86-87.
- (7) K. MARX & F. ENGELS, *The Communist Manifesto*, London: Verso, 1998, p. 39.
- (8) Zie onder meer: K. POLANYI, *The Great Transformation*, New York: Rinehart, 1944, 305 p.; W. GREIDER, *One World Ready or Not. The Manic Logic of Global Capitalism*, New York: Touchstone Books, 1998, 528 p.;

- D. RODRIK, *Has Globalisation gone too far?* Washington: Institute for International Economics, 1997, 108 p.; J. GRAY, *False Dawn: The Delusions of Global Capitalism*, New York: New Press, 2000, 272 p.; G. SOROS, *De crisis van het mondiale kapitalisme*, Amsterdam: Contact, 1998, 288 p.
- (9) De kerngedachte van de (anders)globaliseringsliteratuur bestaat er natuurlijk uit dat we een nieuw tijdperk zijn binnengestapt of althans een nieuwe fase van een ouder proces zijn begonnen. Enkele titels ter introductie: W. ELLWOOD, *De feiten over globalisering*, Rotterdam: Lemniscaat, 2003, 160 p.; S. SASSEN, *Globalisering. Over mobiliteit van geld, mensen en informatie*, Amsterdam: Van Gennep, 1999, 195 p.; J.A. SCHOLTE, *Globalization: A Critical Introduction*, London: Macmillan Press, 2000, 361 p.
- (10) M. DE CLERCQ, *Economie toelicht*, Antwerpen: Garant, 2002, p. 248.
- (11) K. O'ROURKE, *Globalization and Inequality: Historical Trends*, NBER Working Paper no. 8339, juni 2001, p. 8. [<http://www.nber.org/>]
- (12) G. VANDEWALLE, De conjuncturele evolutie in het licht van globalisatie en oorlog. In: *Samenleving en politiek*, 10(2003)10, p. 40-52.
- (13) R. WENT, *Grenzen aan de globalisering*, Amsterdam: Het Spinhuis, 1996, partim.
- (14) L. CUYVERS, R. EMBRECHTS, G. RAYP, *Internationale economie*, Antwerpen: Garant, 2002, p. 107.
- (15) Zie onder andere deze twee typevoorbeelden van 'globaliseringslof'. J. BHAGWATI, *In Defence of Globalization*, Oxford: Oxford Press, 2004, 308 p.; J. NORBERG, *Leve de globalisering*, Houtekiet: Antwerpen/Amsterdam, 2002, 302 p.
- (16) P. KRUGMAN & A.J. VENABLES, Globalization and the Inequality of Nations. In: *The Quarterly Journal of Economics*, 110(1995)4, p. 857-875.
- (17) A. DE WALSCHE, Schaf de exportsubsidies voor landbouwproducten af. In: *MO*magazine*, maart 2003, p. 22-23.
- (18) D. BARREZ, *De antwoorden van het antiglobalisme, van Seattle tot Porto Allegre*, Leuven: Globe, 2001, p. 86.
- (19) S. LATOUCHE, Pour une société de décroissance: absurdité du productivisme et des gaspillages. In: *Le Monde Diplomatique*, novembre 2003, p. 19.
- (20) P. DE GRAUWE, *De toekomst van de industrie in België*, K.U.Leuven, oktober 2003 (CES working paper). [http://www.econ.kuleuven.be/ew/academic/intecon/Degrauwe/PDG-papers/Work_in_progress/Industriete-werkstellingOct2003.pdf]; Het onderzoek van Paul Stewart en Philip Garrahan naar de effecten van globalisering en just-in-timeproductie op de werkloosheid binnen de Britse auto-industrie is ook zeer verhelderend voor de discussie. P. STEWART & P. GARRAHAN, Globalization, the Company and the Workplace. In: A. SCOTT (ed.), *The Limits of Globalization*, London: Routledge, 1997, p. 223-237.
- (21) Sand in the Wheels Newsletter, 13/10/1999. [<http://www.attac.org/>]
- (22) Geciteerd in N. KLEIN, *No Logo*, Rotterdam: Lemniscaat, 2001, p. 262.
- (23) L. BAECK, *Onze vierkante wereldbol*, Leuven: Davidsfonds, 2003, p. 25-26.
- (24) J. SACHS & H. SHATZ, U.S. Trade with Developing Countries and Wage Inequality. In: *The American Economic Review*, 86(1996)2, p. 234-239.
- (25) H.P. MARTIN en H. SHUMANN, *Globalisering. De wereld in verval*, Rijswijk: Elmar, 1997, p. 201-202.
- (26) W. ELLWOOD, *De feiten over globalisering*, Rotterdam: Lemniscaat, 2003, partim.
- (27) M. OBSTFELD, The Global Capital Market: Benefactor or Menace? In: *The Journal of Economic Perspectives*, 12(1998)4, p. 9-30.
- (28) Heikki Patomäki toont in zijn boek *Democratizing Globalisation* duidelijk de technische haalbaarheid aan van een belasting op speculatie. Of dit de Tobin Tax moet zijn of een technisch meer verfijnd instrument valt na te kijken. Alleszins bestaan de infrastructuur en de technische kennis om een dergelijke belasting te heffen. H. PATOMÄKI, *Democratizing Globalisation. The Leverage of the Tobin Tax*, New York: St. Martin's Press, 2001, 260 p.
- (29) H. PATOMÄKI, *Democratizing Globalisation [...]*.
- (30) G. GORIS, Tobintaks: verander de wereld begin in België. In: *MO*magazine*, april 2004, p. 22-23.
- (31) K. OHMAE, *Het einde van de natiestaat: de opkomst van de regionale economie*, Amsterdam: Contact, 1996, p. 84-107.
- (32) M. VESETH, *Selling Globalization. The Myth of Global Economy*, Londen: Lynne Rienner Publishers, 1998, 215 p.